

Dr hab. Henryka Ilgiewicz

Instytut Badań Kultury Litwy, Wilno, Litwa

Dorobek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych (1907–1939)

Wstęp

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie dorobku uczonych zrzeszonych w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych, zwłaszcza dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, z uwzględnieniem tematyki prowadzonych przez nich badań, udziału w akcji odczytowej, a także publikacji zamieszczanych w czasopiśmie „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, „Ateneum Wileńskie”, w wydawnictwach seryjnych Towarzystwa „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” oraz „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Artykuł powstał na podstawie materiałów archiwalnych i drukowanych oraz opracowań autorów polskich.

W ostatnich latach zaboru rosyjskiego i podczas I wojny światowej

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie od początku swojej działalności poświęcało wiele uwagi naukom historycznym, zwłaszcza badaniom dziejów i kultury ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przed I wojną światową, w warunkach zaboru rosyjskiego, badania te miały nie tylko naukowe, lecz również polityczne znaczenie, ponieważ poznawanie dziejów własnego kraju wzmacniało odporność na prowadzoną przez zaborcę politykę rusyfikacyjną i służyło zachowaniu tożsamości narodowej. W tym okresie obok nielicznych w Wilnie historyków (Stanisław Kościałkowski, Wacław Gizbert-Studnicki) badaniem i szerzeniem wiedzy historycznej zajmowały się także osoby innych zawodów, takie jak ksiądz prałat Jan Kurczewski, lekarz Władysław Zahorski i inni. Posiadali oni samodzielnie zdobytą gruntowną wiedzę z historii, nawyki badań naukowych, a na swoim koncie – liczne publika-

cje w wydawnictwach polskich¹. Na podstawie napływających do biblioteki i muzeum Towarzystwa licznych starodruków oraz materiałów archiwalnych, a także zbiorów prywatnych przygotowywali oni i następnie wygłaszali na posiedzeniach miesięcznych oraz zebraniach ogólnych Towarzystwa odczyty z historii i kultury polskiej, które cieszyły się dużym zainteresowaniem słuchaczy. Ze względu na cenzurę rosyjską unikano drażniących tematów dotyczących dziejów politycznych, wybierano bardziej neutralne, związane z badaniem poszczególnych zabytków historycznych, rozwoju miast oraz życia gospodarczego².

Duże znaczenie zarówno dla badań, jak i popularyzowania wiedzy historycznej miał „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, wydawany w latach 1908–1921. Opublikowano w nim m. in. prace Stanisława Kościatkowskiego o dziejach ekonomii królewskich na Litwie³, J. Kurczewskiego na temat szkół parafialnych w diecezji wileńskiej oraz trynitarzach polskich⁴, W. Zahorskiego – o nieznanach listach Tadeusza Kościuszki⁵.

Dorobek wileńskich historyków przed I wojną światową dopełniały opublikowane w „Roczniku” prace znanych polskich uczonych z innych

---

¹ Kurczewski Jan, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. Na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych*, opracował ks. Jan Kurczewski, cz. 1–3, Wilno 1908–1916; tegoż, *Biskupstwo wileńskie. Od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, oprac. ks. Jan Kurczewski, Wilno 1912; Zahorski Władysław, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (1805–1897)*, Warszawa 1898; tegoż, *Kaplica św. Kazimierza w Katedrze Wileńskiej*, Warszawa 1901; tegoż, *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902; tegoż, *Katedra wileńska*, Wilno 1904; tegoż, *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905; tegoż, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno 1910; tegoż, *Pierwsze szpitale wileńskie*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”, 1925, t. 1, z. 1–2, s. 65–72; tegoż, *Podania i legendy wileńskie*, Wilno 1925.

² *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 11–13.

³ Kościatkowski Stanisław, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie (z mapką)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1914, t. 5, s. 85–168.

⁴ Kurczewski Jan, *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 17–64; tegoż, *Z dziejów Trynitarzy polskich*, tamże, 1909, t. 5, Wilno 1914, s. 169–195.

⁵ Zahorski Władysław, *Listy nieznanne Tadeusza Kościuszki*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1911, t. 4, s. 49–99; tegoż, *List nieznaną T. Kościuszki z r. 1815*, tamże, 1914, t. 5, s. 233–237.

ośrodków naukowych, np. Wojciecha Kętrzyńskiego ze Lwowa⁶, Tadeusza Korzona⁷, Henryka Mościckiego⁸. W. Kętrzyński i T. Korzon byli członkami honorowymi, H. Mościcki – członkiem korespondentem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie⁹.

Prężna działalność Towarzystwa została zakłócona wybuchem I wojny światowej. W 1916 r. musiano ją zawiesić na rozkaz niemieckich władz okupacyjnych. Jednak pozostali w Wilnie członkowie w ścisłej tajemnicy przed władzami zbierali się na posiedzeniach, porządkowali książki i zbiory muzealne, gromadzili materiały dokumentalne, kontynuowali, na ile pozwolił trudny czas wojenny, badania historyczne. Pod koniec wojny przygotowano do druku szósty tom „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Opublikowano w nim 11 artykułów, w tym S. Kościalkowskiego o Aleksandrze Zdanowiczu¹⁰, Michała Brensztejna o bractwach trzeźwości na Litwie¹¹, Aleksandra Jodziewicza o dziejach szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX wieku¹².

W okresie międzywojennym

Nowe, o wiele bardziej sprzyjające badaniom historycznym, warunki powstały po zakończeniu I wojny światowej i odzyskaniu niepodległości

---

⁶ Kętrzyński Wojciech, *Taryfa księstwa Żmudzkiego, wyrażająca dymy szlacheckie, poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690–1697)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 65–69.

⁷ Korzon Tadeusz, *Organizacja wojskowa Litwy w okresie Jagiellońskim*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 1–16.

⁸ Mościcki Henryk, *Dziennik Teodora Krasińskiego, ucznia Uniwersytetu Wileńskiego w 1816–1818 r.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1911, t. 4, s. 100–117.

⁹ *Spis członków [Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie] w roku 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1908, t. 1, s. 184–187; *Spis członków z roku 1908*, tamże, 1909, t. 2, s. 139–145; *Spis członków z roku 1909*, tamże, 1910, t. 3, s. 145–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 18–32; Ilgiewicz Henryka, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 476–510.

¹⁰ Kościalkowski Stanisław, *Aleksander Zdanowicz (1805–1868): Zarys biograficzny*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 17–49.

¹¹ Brensztejn Michał, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej. 1858–1863*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 50–89.

¹² Jodziewicz Aleksander, *Z dziejów polskiego szkolnictwa na Litwie w drugiej połowie XIX wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 90–105.

ści. Ważnym wydarzeniem w życiu kulturalnym Wilna i całego regionu północno-wschodniego II Rzeczypospolitej było wskrzeszenie w 1919 r. Uniwersytetu Wileńskiego, któremu nadano imię jego założyciela Stefana Batorego. Dzięki wspólnemu wysiłkowi profesorów, społeczeństwa i państwa polskiego uniwersytet w krótkim czasie stał się ważnym ośrodkiem oświaty i nauki, pomimo nader trudnych warunków w kraju zrujnowanym przez wojny i okupację¹³. Pośród pierwszych profesorów, którzy podjęli pracę na wskrzeszonym uniwersytecie, byli polscy historycy: Kazimierz Chodynicki z Warszawy, Feliks Koneczny z Krakowa, Teofil Emil Modelski ze Lwowa, archiwista i historyk Ryszard Mienicki¹⁴. Wszyscy oni zostali członkami Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i brali czynny udział w jego działalności. Z czasem szeregi Towarzystwa popelnili wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego, w tym historycy Henryk Łowmiański, Leonid Żytkowicz i wielu innych. Pozwoliło to poszerzyć tematykę badań i podnieść ich poziom naukowy. W 1922 r. został przyjęty i zatwierdzony w Departamencie Spraw Wewnętrznych nowy statut Towarzystwa¹⁵. Zgodnie z nowym statutem powołano trzy wydziały Towarzystwa: I. Filologii, literatury i sztuki; II. Nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich; III. Historii, filozofii i nauk prawno-społecznych¹⁶. Liczba członków Wydziału III wahała się od 24 do 39¹⁷. Jego przewodniczącymi byli: Alfons Parczewski (1922–

---

¹³ *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929.

¹⁴ Laval Paweł, *Katedry Historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 56–60.

¹⁵ *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922.

¹⁶ *Statut...*, § 4.

¹⁷ *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, Wilno 1927, s. 9; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, Wilno 1928, s. 10–11; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, Wilno 1929, s. 11; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, Wilno 1931, s. 12–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, Wilno 1932, s. 55; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, Wilno 1933, s. 12–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, Wilno 1934, s. 14; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, Wilno 1935, s. 13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa*

1926), T. E. Modelski (1927–1930), Bolesław Wilanowski (21.11.1930–1939), zastępcami przewodniczących: S. Kościałkowski (1922), K. Chodynicki (06.1922–1927), R. Mienicki (21.11.1930–1939), sekretarzami – R. Mienicki (1922–1930) oraz H. Łowmiański (21.11.1930–1939)¹⁸.

Najważniejszy dla badanego tematu Wydział III TPN w Wilnie, a także dwa pozostałe wydziały działały według regulaminu uzgodnionego z zarządem Towarzystwa. Posiedzenia wydziałowe odbywały się raz w miesiącu lub częściej, w miarę potrzeby. Na posiedzeniach odczytywano i omawiano rozprawy naukowe, oceniano prace przedstawiane przez osoby postronne, rozpatrywano podania o zasiłki na badania naukowe i na wydanie prac naukowych na koszt Towarzystwa oraz załatwiano wszelkie sprawy dotyczące wydziału. Na posiedzeniach, na których wygłaszano referaty naukowe, mogły być obecne osoby postronne, przyprowadzone przez członków wydziałów¹⁹.

W latach 1922–1939 na posiedzeniach naukowych Wydziału III wygłoszono ponad sto referatów, połowa z nich była poświęcona różnym zagadnieniom historycznym. Wygłaszali je m.in.: Władysław Semkowicz, R. Mienicki, F. Koneczny, K. Chodynicki, T. E. Modelski, H. Łowmiański, Wacław Gizbert-Studnicki, badacz dziejów wolnomularstwa Stanisław Małachowski-Łempicki. Ponadto historycy często wygłaszali odczyty na ogólnych zebraniach Towarzystwa²⁰.

Wysłuchane i omówione referaty po ich dopracowaniu były publikowane w wydawnictwie seryjnym „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa

---

Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935, Wilno 1936, s. 14; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, Wilno 1937, s. 12; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, Wilno 1938, s. 11–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, Wilno 1939, s. 11–13.

¹⁸ *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, Wilno 1927, s. 9; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, Wilno 1928, s. 10–11; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, Wilno 1931, s. 12–13.

¹⁹ Statut..., § 39–40.

²⁰ *Kronika: Z działalności Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, 1923, t. 1, nr 1, s. 112–113; 1925, t. 3, z. 9, s. 189–190; 1927, t. 4, z. 13, s. 475; 1928, t. 5, z. 15, s. 188; 1929, t. 6, z. 1–2, s. 285–286, z. 3–4, s. 713; 1930, t. 7, z. 1–2; s. 402–403; 1933, t. 8, s. 413–414; 1934, t. 9, s. 447–448; 1935, t. 10, s. 559; 1936, t. 11, s. 800–801; 1937, t. 12, s. 677–678; 1938, t. 13, s. 349; 1939, t. 14, z. 1, s. 360.

Przyjaciół Nauk w Wilnie” (w latach 1925–1938 ukazało się dziesięć tomów) oraz czasopiśmie naukowym „Ateneum Wileńskie”, które zastąpiło wydawany do roku 1921 „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Czasopismo ukazywało się w latach 1923–1939. Ogółem wyszło trzynaście roczników i jedyny zeszyt rocznika XIV, którego dalsze wydanie zostało przerwane wybuchem II wojny światowej. Redagowali je kolejno: K. Chodynicki (1922–1929), T. E. Modelski (1929–1930), B. Wilanowski i Stanisław Zajączkowski (1931–1939)²¹.

W wymienionych wydawnictwach ukazało się szereg publikacji dotyczących dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz późniejszych losów jego ziem pod zaborem rosyjskim. Przede wszystkim trzeba wymienić monumentalne dzieło H. Łowmiańskiego *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, poświęcone badaniu form społecznych i państwowych Litwy w XIII w.²². Zainteresowanie tym okresem H. Łowmiański objaśnia tym, że XIII w. był w dziejach litewskich okresem przełomowym. Zamykał epokę bytu plemiennego, opartego na prastarych zasadach obyczajowych i organizacyjnych, i zarazem otwierał epokę nową – wejście Litwy w krąg cywilizacji rzymskiej i chrześcijańskiej, której pierwiastki będą odtąd oddziaływały na kulturę rodzimą z coraz większą siłą, przenikając dwiema drogami: przez Ruś – w odmianie bizantyjskiej oraz przez Niemcy, a następnie przez Polskę – w odmianie łacińskiej. Przełom ten znajduje wyraz w zmianie form ustrojowych. Powstaje wtedy monarchia litewska na miejscu dawnego ustroju politycznego, w którym zasadniczym związkiem było plemię²³.

Na podstawie dzieła *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* H. Łowmiański w 1932 r. habilitował się na Wydziale Humanistycznym USB²⁴. Po habilitacji został powołany na Katedrę Historii Europy Wschodniej, gdzie początkowo zajmował stanowiska zastęp-

---

²¹ „Ateneum Wileńskie”, 1923–1939, t. 1–14.

²² Łowmiański Henryk, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5–6).

²³ Łowmiański Henryk, *Studia nad początkami...*, t. 1, Wilno 1931, s. VII.

²⁴ Protokół posiedzenia Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego z dn. 19 października 1932 r. [w porządku dziennym – Colloquium habilitacyjne Dr Henryka Łowmiańskiego], Lietuvos centrinis valstybės archyvas (dalej: LCVA), f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 90; Sprawozdanie z przebiegu habilitacji D-ra Henryka Łowmiańskiego, LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 83.

cy profesora (1933), potem profesora nadzwyczajnego (1934) i zwyczajnego (1938)²⁵.

Na uwagę zasługuje również praca H. Łowmiańskiego *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, opublikowana w 1935 r. w pracy zbiorowej, poświęconej 400. rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego²⁶, w której naświetlił pomijane przez innych badaczy społeczne i gospodarcze przyczyny zawarcia unii polsko-litewskiej. Udowadniał, że w dobie pogańskiej głównym źródłem egzystencji bojarstwa litewskiego były podboje ziem ruskich, jednak w końcu XIV w. doszło do zahamowania ekspansji. Nad państwem litewskim zawisła groźba kryzysu politycznego, nad bojarstwem – również gospodarczego. To usiłował wykorzystać do swych celów zakon krzyżacki zainteresowany całkowitą likwidacją państwa Giedyminowiczów. W tych okolicznościach unia z Polską była dla Litwy jedynym wyjściem. Głównymi zadaniami unii w pojęciu strony litewskiej były: utrzymanie prerogatyw bojarstwa litewskiego, unieszkodliwienie zakonu krzyżackiego, krępującego działania Litwy na wschodzie, oraz kontynuowanie ekspansji wspólnie z Polską. Z czasem przemiany polityczno-społeczne i gospodarcze na Litwie spowodowały, że unia utraciła sens pierwotny. Mimo to była przez pewien czas niezbędna, gdyż pomoc polska umożliwiała przebudowę państwa na nowych zasadach. Skoro i ten problem został rozwiązany w litewskich kręgach rządzących przestano widzieć potrzebę sojuszu z Polską i akty unii *de facto* anulowano.

---

²⁵ Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Rektoratu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [w sprawie zatwierdzenia uchwały Senatu Uniwersytetu, powziętej na posiedzeniu w dn. 18.11.1932 r. o powierzeniu doc. Łowmiańskiemu obowiązków zastępcy profesora wraz z kierownictwem zakładu na Katedrze Historii Europy Wschodniej], Warszawa, dn. 28.12. 1932 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 27; Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Pana D-ra Henryka Łowmiańskiego, docenta i zastępcy profesora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [Zawiadomienie o mianowaniu H. Łowmiańskiego profesorem nadzwyczajnym], Warszawa, dn. 9 maja 1934 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 30; Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego do Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [przez Rektorat USB w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego d-ra Henryka Łowmiańskiego profesorem zwyczajnym], Wilno, dn. 23.05.1938 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 31.

²⁶ Łowmiański Henryk, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, „Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego”, red. Stefan Ehrenkretz, Wilno 1935, s. 214–326. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 8).

wano. Jednak w XVI w. Litwa znowu znalazła się w sytuacji, kiedy wzmocnienie więzi z Polską stało się niezbędne. Mianowicie Wielkie Księstwo Moskiewskie w tym czasie postanowiło zjednoczyć wszystkie ziemie wschodniosłowiańskie i zgłaszało pretensje do ruskich posiadłości Jagiellonów. Litwa o własnych siłach nie była zdolna do obrony swych wschodnich zdobyczy, przyczyny tego, według H. Łowmiańskiego, tkwiły w politycznej i gospodarczej ewolucji klasy bojarskiej, która z rycerskiej przeistoczyła się w klasę ziemiańską, niezdolną do wysiłku militarnego, jakiego wymagała wojna z Moskwą. W takich okolicznościach znowu ożyła koncepcja unii z Polską, która tym razem po zrealizowaniu w 1569 r. osiągnęła cechę trwałości²⁷.

Później H. Łowmiański niejednokrotnie wracał do tematu unii polsko-litewskiej. W 1937 r. w „Ateneum Wileńskim” ukazała się rozprawa *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, w której rozważał o istocie prawnej pierwszego połączenia Litwy z Polską, zapowiedzianego aktem krewskim 1385 r., a skutecznego w roku następnym. Po gruntowym przebadaniu źródeł doszedł do wniosku, że teza o wcieleniu Litwy do Polski w 1386 r., wysunięta przez F. Konecznego, Anatola Lewickiego, Stanisława Kutrzebę, Oswalda Balzera, Oskara Haleckiego i innych uczonych, wydaje się zasadniczo trafna. Intencją twórców unii było zespolenie Polski i Litwy w jeden organizm państwowy pod wodzą zwierzchniczą Korony Polskiej, ale zarazem pod litewską dynastią jagiellońską. Odrębne państwo litewskie w 1386 r. przestało istnieć. Jednak w niedługim czasie po stronie litewskiej przejawiała się przewaga prądów separatystycznych nad czynnikami dośrodkowymi, które doprowadziły stopniowo do rozluźnienia się związku polsko-litewskiego²⁸.

Prace naukowe H. Łowmiańskiego, zdaniem recenzentów mu współczesnych, cechowało obszerne i gruntowne opanowanie odnośnych źródeł i literatury, wnikliwa analiza przekazów źródłowych, silna i wszechstronna argumentacja oraz logiczne uzasadnienie wprowadzanych wniosków²⁹. Wymienione walory sprawiły, że jego dorobek naukowy, zarówno z okresu wileńskiego, jak i późniejszego okresu poznańskiego,

---

²⁷ Tamże, s. 323–324.

²⁸ Łowmiański Henryk, *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, „Ateneum Wileńskie”, 1937, t. 12, s. 36–145.

²⁹ Referat komisji w sprawie mianowania prof. nadzwyczajnego Henryka Łowmiańskiego profesorem zwyczajnym, Wilno, 1938, LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 36–37.

do dzisiaj zachował w znacznym stopniu aktualność. To zaś, co w jego pracach zostało podważone przez krytykę, zmuszało do naukowej dyskusji ukazującej nowe rozwiązanie³⁰.

Historycy związani z TPN w Wilnie zajmowali się również badaniem stosunków Wielkiego Księstwa Litewskiego z państwami sąsiednimi, zwłaszcza z Wielkim Księstwem Moskiewskim. W 1929 r. w serii „Rozpraw Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” ukazała się praca F. Konecznego *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*³¹. Chronologicznie obejmowała ona okres od czasu zawarcia traktatu pokojowego z księciem moskiewskim Wasylem II³² do końca panowania Kazimierza Jagiellończyka w 1492 r. Był to czas narastającej rywalizacji między Litwą a Moskwą o panowanie na ziemiach ruskich, co niezaprzeczalnie prowadziło do konfliktu między tymi państwami. Położenie stawało coraz bardziej napięte po objęciu w 1462 r. tronu moskiewskiego przez Iwana III Srogiego³³. Dążył on do zrzucenia zależności od Ordy i zjednoczenia wszystkich ziem ruskich pod władzą Moskwy. Stosunki Litwy z Moskwą F. Koneczny pokazał na tle ogólnej polityki Jagiellonów. Niemało uwagi poświęcił także sytuacji wewnętrznej w obu państwach, sprawom wyznaniowym, intrygom na dworze moskiewskim, podejmowanym przez stronę polską próbom złagodzenia konfliktu z Moskwą³⁴.

---

³⁰ Kosman Marcei, *Wileński okres działalności Henryka Łowmiańskiego (biografia uczonego do roku 1944)*, „Profesor Henryk Łowmiański: Życie i dzieło”, red. Artur Kijas, Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 47–57; Zakrzewski Andrzej, *Henryk Łowmiański a badania nad ustrojem i prawem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tamże, s. 67–72.

³¹ Koneczny Feliks, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*, Wilno 1929. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 2).

³² Wasyl II Ślepy, zw. Ciemnym, ros. Василий II Васильевич Тёмный (ur. 10.03.1415 w Moskwie, zm. 27.03.1462 tamże) – wielki książę moskiewski w latach 1425–1462 (z kilkoma przerwami) z dynastii Rurykowiczów. Wnuk Dymitra Dońskiego, syn Wasyla I i Zofii Witoldówny, córki wielkiego księcia litewskiego Witolda. Ojciec Iwana III Srogiego. Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Wasyl_II_%C5%9Alep%C5%9A [dostęp: 23.06.2017].

³³ Iwan III Srogi (ros. Иван III Васильевич, 1440–1505) – wielki książę moskiewski w latach 1462–1505. Ojciec Heleny, wielkiej księżnej litewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka. Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Iwan_III_Srogi [dostęp: 23.06.2017].

³⁴ Koneczny Feliks, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*, Wilno 1929. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 2).

Pomniejsze prace F. Konecznego, Henryka Paszkiewicza, Kazimierza Piwarskiego, Wandy Białowiejskiej o stosunkach Wielkiego Księstwa Litewskiego z państwem moskiewskim opublikowano w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie”³⁵.

Długoletni członek TPN w Wilnie S. Kościółkowski w międzywojniu kontynuował rozpoczęte przez I wojną światową badania nowożytnych dziejów Litwy. W latach 1918–1919 brał czynny udział w odrodzeniu Uniwersytetu Wileńskiego, a po jego wskrzeszeniu podjął pracę na Wydziale Humanistycznym, najpierw jako zastępca profesora, potem jako profesor nadzwyczajny oraz profesor zwyczajny historii Polski³⁶. Jego zainteresowania naukowe dotyczyły głównie dziejów ekonomii królewskich na Litwie oraz działalności gospodarczej podskarbiego nadwornego Antoniego Tyzenhauza. Na ten temat wygłaszał odczyty i opublikował liczne artykuły w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie”³⁷. Napisał też monografię o Tyzenhauzie, która była gotowa w 1939 r., ale nie zdążono jej wydać przed wybuchem wojny. W 1956 r. w Londynie,

---

³⁵ Koneczny Feliks, *Rzekoma koalicja Litwy z Tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480*, „Ateneum Wileńskie”, 1923, t. 1, nr 2, s. 140–204; Paszkiewicz Henryk, *U podstaw potęgi moskiewskiej*, tamże, 1928, t. 5, s. 1–84; Piwarski Kazimierz, *Niedoszła wyprawa t. zw. Rodoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (Rok 1567–1568)*, tamże, 1927, t. 4, s. 252–346, t. 5, s. 85–119; Białowiejska Wanda, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, tamże, 1930, t. 7, s. 59–110, 736–785.

³⁶ Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sekcja Nauki i Szkół Wyższych do Rektoratu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [Zawiadomienie o powołaniu D-ra Stanisława Kościółkowskiego do wykładów dziejów Rzeczypospolitej Polskiej w charakterze zastępcy profesora w Uniwersytecie Stefana Batorego od dn. 01.11.1920 r.], Warszawa, dn. 27.10. 1920 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IVB), b. 302, k. 27; Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Departament Nauki i Szkół Wyższych do Pana D-ra Stanisława Juliana Kościółkowskiego [Zawiadomienie, że Prezydent RP mianował S. Kościółkowskiego postanowieniem z dn. 27.03.1923 r. profesorem nadzwyczajnym w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie], Warszawa, dn. 16.04.1923 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IV B), b. 302, k. 22; Prezydent RP do Pana D-ra Stanisława Kościółkowskiego [O mianowaniu S. Kościółkowskiego profesorem zwyczajnym historii Polski na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie], Warszawa, dn. 14.09.1937 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IV B), b. 302, k. 4.

³⁷ Kościółkowski Stanisław, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta 1765–1780*, „Ateneum Wileńskie”, 1924, t. 2, z. 7/8, s. 381–408; tegoż, *Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza 1780–1784*, tamże, 1928, t. 5, z. 15, Wilno 1928, s. 1–78.

gdzie po wojnie przebywał S. Kościółkowski, ukazała się skrócona jej wersja odtworzona przez autora z pamięci. W latach 1970–1971 ta sama praca ukazała się w Londynie w całości. Wydano ją na podstawie maszynopisu uratowanego przez Leonida Żytkowicza, ucznia S. Kościółkowskiego³⁸.

Wychowanek USB Leonid Żytkowicz interesował się głównie dziejami ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XVIII–XIX w. W 1935 r. w „Ateneum Wileńskim” ukazała się jego praca *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej*, a w 1937 r. – *Litwa i Korona w r. 1794*, na której podstawie rok później na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie uzyskał stopień doktora³⁹. Następnie w serii „Rozpraw Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” wydano jego monografię *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*⁴⁰. L. Żytkowicz analizuje w niej politykę rosyjską w zachodniej części ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, której wykonawcą był książę rosyjski, generał-feldmarszałek i dyplomata Nikołaj Repnin (ros. Николай Васильевич Репнин, 1734–1801). W czasie insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. dowodził on rosyjską armią na Litwie. W latach 1795–1797 był generał-gubernatorem ziem litewskich, wcielonych w wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej do Rosji. Według L. Żytkowicza jego głównym zadaniem było zespolenie tych ziem z imperium rosyjskim poprzez unifikację administracyjną, sądową i podatkową. Rusyfikacji kulturalnej kraju w tym okresie jeszcze nie prowadzono. Społeczeństwo wyczerpane w walce w 1794 r. nie stawiało większego oporu, niemniej jednak rząd rosyjski dokładał starań, aby zapobiec nowemu powstaniu zbrojnemu. Szczególnie podejrzliwie patrzano na drobną szlachtę, która wskutek rozbiorów najwięcej traciła społecznie i była podatna na hasła restytucyjne. Dlatego N. Rep-

---

³⁸ Kościółkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, „Studia i szkice przygodne”, Londyn 1956, s. 17–64.

³⁹ Żytkowicz Leonid, *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej*, „Ateneum Wileńskie”, 1935, t. 10, s. 97–160, tegoż, *Litwa i Korona w r. 1794*, tamże, 1937, t. 12, s. 515–566; *Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego. Biogramy i autobiogramy studentów*, „Z dziejów Almae Matris Vilensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego”, red. naukowa Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 421.

⁴⁰ Żytkowicz Leonid, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, Wilno 1938. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 10).

nin świadomie dążył do jej liczebnego zmniejszenia i usunięcia pod różnymi pretekstami z kraju. Ogólnie biorąc, konkluduje Żytkowicz, krótkie rządy N. Repnina na Litwie cel swój osiągnęły: zorganizowano administrację i sądownictwo, kraj był pacyfikowany. Jednak położenie gospodarcze było bardzo złe. Złożyły się na to skutki spustoszenia w 1794 r. oraz łupieska polityka finansowa rządu rosyjskiego⁴¹.

Dzieje oświaty i nauki również nie uszły uwadze badaczy wileńskich. W 1925 r. jako tom pierwszy „Rozpraw Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” wydano pracę R. Mienickiego o Wileńskiej Komisji Archeograficznej, która działała w latach 1864–1915. Rosyjska instytucja państwowa o wyraźnych celach rusyfikatorskich i politycznych zasłużyła na uwagę polskiego historyka z powodu wydania licznych tomów źródeł do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego. M. Mienicki doceniając dorobek komisji w wydaniu materiałów archiwalnych, zarazem ukazywał na stroniczy wybór dokumentów, liczne usterki w ich opracowaniu, równie stroniczą i upolitycznioną interpretację. Nie szczędził ostrej krytyki także pod adresem jej kierownictwa oraz pracowników⁴².

Z nielicznych prac poświęconych sprawom religii i dziejom Kościoła opublikowanych na łamach „Ateneum Wileńskiego” trzeba wymienić artykuły Kazimierza Chodynickiego *Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie* oraz *Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich*. Zbadał on w nich literaturę i źródła dotyczące męczeństwa czternastu franciszkanów w Wilnie za czasów panowania wielkiego księcia Olgerda oraz trzech prawosławnych męczenników wileńskich i doszedł do wniosku, że są to postacie legendarne. Przeanalizował także religijne i polityczne przyczyny powstania i szerzenia się tych legend⁴³.

Spośród licznych przyczynków biograficznych i genealogicznych opublikowanych w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie” wymienić warto

---

⁴¹ Tamże, s. 394.

⁴² Mienicki Ryszard, *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915)*, Wilno 1925. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1, z. 1).

⁴³ Chodynicki Kazimierz, *Legenda o męczeństwie czternastu Franciszkanów w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, z. 12, s. 53–78; tegoż, *Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich*, tamże, t. 4, z. 13, s. 417–451.

prace Józefa Puzyny oraz S. Zajączkowskiego o pochodzeniu dynastii Giedymina i poszczególnych jej przedstawicieli⁴⁴.

Historycy TPN w Wilnie wnieśli znaczący wkład także w opracowanie i publikowanie źródeł odnoszących się do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego ziem w zaborze rosyjskim. Poszczególne pomniejszych dokumenty i akta zamieszczano w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie” w rozdziale „Miscellanea i materiały”. Ponadto w latach 1928–1939 wydano pięć tomów „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”⁴⁵. W tomie pierwszym opublikowano *Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710* przygotowany do druku przez R. Mienickiego⁴⁶. W następnych trzech tomach zamieszczono materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie, obejmujące czasy Uniwersytetu Wileńskiego i okres między powstaniem listopadowym a styczniowym. Materiały do druku przygotował Tadeusz Turkowski⁴⁷. Jako tom piąty wydano *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego* opracowany przez Ludwika Janowskiego, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego, zmarłego 18 listopada 1921 r. Słownik został wydany pod kierunkiem R. Mienickiego przy współudziale Marty Burbianki i Bogumiła Zwolskiego⁴⁸.

---

⁴⁴ Puzyna Józef, *Korjat i Korjatowicze*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, s. 425–454; tenże, *Kim był i jak się nazywał Pukuwer, ojciec Giedymina*, tamże, t. 10, s. 1–43; tegoż, *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska (Uzupełnienia i poprawki do rozprawy pt. „Korjat i Korjatowicze” ogłoszonej w VII roczniku „Ateneum Wileńskiego” z 1931 r.)*, tamże, 1936, t. 11, s. 61–97; tegoż, *Sukcesorzy Trojdena*, tamże, 1938, t. 13, s. 1–31; Zajączkowski Stanisław, *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, tamże, 1927, t. 4, s. 392–416; tegoż, *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, tamże, 1930, t. 7, s. 455–468.

⁴⁵ „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie”, t. 1–5, Wilno 1928–1939.

⁴⁶ Mienicki Ryszard, *Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*, Wilno 1928. (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1).

⁴⁷ *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie*, t. 1–3. Przygotował do druku Tadeusz Turkowski, Wilno 1935–1937. (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 2–4).

⁴⁸ Janowski Ludwik, *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1939. (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5).

Ponadto w tej serii miał być wydany duży zbiór źródeł *Kodeks miasta Wilna*, obejmujący dokumenty dotyczące miasta Wilna od czasów najdawniejszych do 1795 r. Zarząd Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów przyznał w listopadzie 1928 r. na jego przygotowanie zasiłek w wysokości 40 tys. złotych⁴⁹. Do wybuchu II wojny światowej oddano do druku pierwsze dwa tomy opracowane przez Henryka Łowmiańskiego przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościałkowskiego. Zawierały one różnorodne materiały: statuty cechów, ich przywileje, korespondencje między cechami, akta procesowe, petycje cechów do monarchów, biskupów wileńskich i kapituły, zapisy testamentowe itp. Wydanie tego zbioru zostało przerwane okupacją sowiecką we wrześniu 1939 r. Wydrukowano tom pierwszy i część tomu drugiego, ale nie zdążono ich oprawić. Zachowały się zaledwie nieliczne egzemplarze wydawnictwa (bez karty tytułowej, bez oprawy lub oprawione u introligatora). W 2006 r., uwzględniając znaczenie materiałów zawartych w *Aktach cechów wileńskich* dla badań nad dziejami Polski i Litwy, dokonano ich przedruku z egzemplarza Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu⁵⁰.

Podsumowanie

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie wniosło znaczący wkład w poznanie dziejów ojczystych ze szczególnym wyróżnieniem ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Badania takie rozpoczęto w pierwszym okresie działalności Towarzystwa (1907–1914). Mimo niesprzyjających warunków zaboru rosyjskiego wileńscy miłośnicy dziejów ojczystych (Jan Kurczewski, Władysław Zahorski, Stanisław Kościałkowski) wespół z historykami z innych polskich ośrodków naukowych poprzez zorganizowaną akcję odczytową i liczne publikacje w „Roczniku Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” przyczynili się do rozbudzenia

---

⁴⁹ *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za lata 1929–1930*, Wilno 1931, s. 44.

⁵⁰ *Akty cechów wileńskich*, cz. 1–2. Oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, Wilno 1939; *Akty cechów wileńskich*. Oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, przedmowa i skorowidzami opatrzył Jan Jurkiewicz, Poznań 2006.

zainteresowania dziejami ojczystymi i tym samym do ożywienia tłumionej przez zaborcę polskiej świadomości narodowej.

O wiele bardziej znaczący dorobek w dziedzinie nauk historycznych pochodzi z okresu międzywojennego, kiedy Wilno i Wileńszczyzna zostały włączone do państwa polskiego. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w tym okresie otrzymywało wsparcie od państwa oraz różnych organizacji społecznych. Zapleczem naukowym był wskrzeszony w 1919 r. Uniwersytet Stefana Batorego, którego profesorowie i młodszy pracownicy (Kazimierz Chodynicki, Feliks Koneczny, Ryszard Mienicki, Stanisław Kościałkowski, Henryk Łowmiański, Leonid Żytkowicz i inni) zasilili grono Towarzystwa, a ich prace – łamy jego wydawnictw. Wnieśli oni znaczący wkład w badanie początków społeczeństwa i państwa litewskiego, unii polsko-litewskiej, stosunków Wielkiego Księstwa Litewskiego z Wielkim Księstwem Moskiewskim, a później z Rosją, rozwoju gospodarczego ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz innych zagadnień.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- 1) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Pana D-ra Henryka Łowmiańskiego, docenta i zastępcy profesora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [Zawiadomienie o mianowaniu H. Łowmiańskiego profesorem nadzwyczajnym], Warszawa, dn. 09.05.1934 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 30.
- 2) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Rektoratu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [w sprawie zatwierdzenia uchwały Senatu Uniwersytetu, powziętej na posiedzeniu w dn. 18.11.1932 r. o powierzeniu doc. H. Łowmiańskiemu obowiązków zastępcy profesora wraz z kierownictwem zakładu na Katedrze Historii Europy Wschodniej], Warszawa, dn. 28.12. 1932 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 27.
- 3) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Departament Nauki i Szkół Wyższych do Pana D-ra Stanisława Juliana Kościałkowskiego [Zawiadomienie, że Prezydent RP mianował S. Kościałkowskiego postanowieniem z dn. 27.03. 1923 r. profesorem nadzwyczajnym w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie], Warszawa, dn. 16.04.1923 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IV B), b. 302, k. 22.
- 4) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sekcja Nauki i Szkół Wyższych do Rektoratu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie [Zawiadomienie o powołaniu D-ra Stanisława Kościałkowskiego do wykładów dziejów Rzeczypospolitej Polskiej w charakterze zastępcy profesora w Uniwersytecie Stefana Batorego od dn. 01.11.1920 r.], Warszawa, dn. 27.10.1920 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IVB), b. 302, k. 27.

- 5) Prezydent Rzeczypospolitej do Pana D-ra Stanisława Kościalkowskiego [O mianowaniu S. Kościalkowskiego profesorem zwyczajnym historii Polski na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie], Warszawa, dn. 14.09. 1937 r., LCVA, f. 175, ap. 5 (IV B), b. 302, k. 4.
- 6) Protokół posiedzenia Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego z dn. 19.10.1932 r. [w porządku dziennym – Colloquium habilitacyjne Dr Henryka Łowmiańskiego], LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 90.
- 7) Referat komisji w sprawie mianowania prof. nadzwyczajnego Henryka Łowmiańskiego profesorem zwyczajnym, Wilno, 1938, LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 36–37.
- 8) Sprawozdanie z przebiegu habilitacji D-ra Henryka Łowmiańskiego, LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 83.
- 9) Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego do Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [przez Rektorat USB w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego d-ra Henryka Łowmiańskiego profesorem zwyczajnym], Wilno, dn. 23.05. 1938 r., LCVA, f. 175, ap. 1(1Bb), b. 746, k. 31.

Źródła drukowane

- 10) *Akty cechów wileńskich*, cz. 1–2. Opracował Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościalkowski, Wilno 1939.
- 11) Janowski Ludwik, *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1939 (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5).
- 12) *Kronika: Z działalności Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ate-neum Wileńskie”, 1923, t. 1, nr 1, s. 112–113; 1925, t. 3, z. 9, s. 189–190; 1927, t. 4, z. 13, s. 475; 1928, t. 5, z. 15, s. 188; 1929, t. 6, z. 1–2, s. 285–286, z. 3–4, s. 713; 1930, t. 7, z. 1–2; s. 402–403; 1933, t. 8, s. 413–414; 1934, t. 9, s. 447–448; 1935, t. 10, s. 559; 1936, t. 11, s. 800–801; 1937, t. 12, s. 677–678; 1938, t. 13, s. 349; 1939, t. 14, z. 1, s. 360.
- 13) *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie*, t. 1–3. Przygotował do druku Tadeusz Turkowski, Wilno 1935–1937. (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 2–4).
- 14) Mienicki Ryszard, *Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*, Wilno 1928. (Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1).
- 15) *Spis członków [Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie] w roku 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1908, t. 1, s. 184–187.
- 16) *Spis członków z roku 1908*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 139–145.
- 17) *Spis członków z roku 1909*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1910, t. 3, s. 145–152.
- 18) *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1915, 1927–1938.
- 19) *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922.

Opracowania

- 20) Białowiejska Wanda, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, s. 59–110, 736–785.
- 21) Brensztejn Michał, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej. 1858–1863*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 50–89.
- 22) Chodynicki Kazimierz, *Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. 4, z. 13, s. 417–451.
- 23) Chodynicki Kazimierz, *Legenda o męczeństwie czternastu Franciszkanów w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. 4, z. 12, s. 53–78.
- 24) Ilgiewicz Henryka, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego poprzednicy*, Warszawa 2008.
- 25) Jodziewicz Aleksander, *Z dziejów polskiego szkolnictwa na Litwie w drugiej połowie XIX wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 90–105.
- 26) Kętrzyński Wojciech, *Taryfa księstwa Żmudzkiego, wyrażająca dymy szlacheckie, poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690–1697)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 65–69.
- 27) Koneczny Feliks, *Rzekoma koalicja Litwy z Tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480*, „Ateneum Wileńskie”, 1923, t. 1, nr 2, s. 140–204;
- 28) Koneczny Feliks, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*, Wilno 1929. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 2).
- 29) Korzon Tadeusz, *Organizacja wojskowa Litwy w okresie Jagiellońskim*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 1–16.
- 30) Kosman Marcei, *Wileński okres działalności Henryka Łowmiańskiego (biografia uczonego do roku 1944)*, w: *Profesor Henryk Łowmiański: Życie i dzieło*, red. Artur Kijas, Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 47–57.
- 31) Kościalkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, w: *Studia i szkice przygodne*, Londyn 1956, s. 17–64.
- 32) Kościalkowski Stanisław, *Aleksander Zdanowicz (1805–1868): Zarys biograficzny*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. 6, s. 17–49
- 33) Kościalkowski Stanisław, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta 1765–1780*, „Ateneum Wileńskie”, 1924, t. 2, z. 7/8, s. 381–408;
- 34) Kościalkowski Stanisław, *Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza 1780–1784*, „Ateneum Wileńskie”, 1928, t. 5, z. 15, Wilno 1928, s. 1–78.
- 35) Kościalkowski Stanisław, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie (z mapką)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1914, t. 5, s. 85–168.
- 36) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: Dziesięciolecie 1919–1929, Wilno 1929.
- 37) Kurczewski Jan, *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 2, s. 17–64.
- 38) Kurczewski Jan, *Z dziejów Trynitarzy polskich*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1909, t. 5, Wilno 1914, s. 169–195.

- 39) Laval Paweł, *Katedry Historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, „Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego”, red. Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 56–60.
- 40) Łowmiański Henryk, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5–6).
- 41) Łowmiański Henryk, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, „Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego”, red. Stefan Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 214–326. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 8).
- 42) Łowmiański Henryk, *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, „Ateneum Wileńskie”, 1937, t. 12, s. 36–145.
- 43) Mienicki Ryszard, *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915)*, Wilno 1925, (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1, z. 1).
- 44) Mościcki Henryk, *Dziennik Teodora Krasińskiego, ucznia Uniwersytetu Wileńskiego w 1816–1818 r.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1911, t. 4, s. 100–117.
- 45) Paszkiewicz Henryk, *U podstaw potęgi moskiewskiej*, „Ateneum Wileńskie”, 1928, t. 5, s. 1–84.
- 46) Piwarski Kazimierz, *Niedoszła wyprawa t. zw. Rodoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (Rok 1567–1568)*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. 4, s. 252–346, 1928, t. 5, s. 85–119.
- 47) Puzyna Józef, *Kim był i jak się nazywał Pukuwer, ojciec Giedymina*, „Ateneum Wileńskie”, 1935, t. 10, s. 1–43.
- 48) Puzyna Józef, *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska* (Uzupełnienia i poprawki do rozprawy pt. „Korjat i Korjatowicze” ogłoszonej w VII roczniku „Ateneum Wileńskiego” z 1931 r.), „Ateneum Wileńskie”, 1936, t. 11, s. 61–97.
- 49) Puzyna Józef, *Korjat i Korjatowicze*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, s. 425–454.
- 50) Puzyna Józef, *Sukcesorzy Trojdena*, „Ateneum Wileńskie”, 1938, t. 13, s. 1–31.
- 51) *Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego. Biogramy i autobiogramy studentów*, „Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego”, red. naukowa Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 315–422.
- 52) Zahorski Władysław, *List nieznanym T. Kościuszki z r. 1815*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1914, t. 5, s. 233–237.
- 53) Zahorski Władysław, *Listy nieznanne Tadeusza Kościuszki*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1911, t. 4, s. 49–99.
- 54) Zajączkowski Stanisław, *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, s. 392–416.
- 55) Zajączkowski Stanisław, *Witold wielki książe litewski 1430–1930*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, s. 455–468.
- 56) Zakrzewski Andrzej, *Henryk Łowmiański a badania nad ustrojem i prawem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Profesor Henryk Łowmiański: Życie i dzieło”, red. Artur Kijas, Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 67–72.

- 57) *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 11–13.
- 58) Żytkowicz Leonid, *Litwa i Korona w r. 1794*, „Ateneum Wileńskie”, 1937, t. 12, s. 515–566.
- 59) Żytkowicz Leonid, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, Wilno 1938. (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 10).
- 60) Żytkowicz Leonid, *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej*, „Ateneum Wileńskie”, 1935, t. 10, s. 97–160.

Strony internetowe

- 61) https://pl.wikipedia.org/wiki/Wasył_II_%C5%9Alepy [dostęp: 23.06.2017].
- 62) https://pl.wikipedia.org/wiki/Iwan_III_Srogi [dostęp: 23.06.2017].

Scientific achievements of the members of the Society of Friends of Sciences in Vilnius in the history science (1907–1939)

Summary

This publication presents a brief overview of the achievements of scholars associated in the Society of Friends of Sciences in Vilnius in the field of historical sciences, especially the history of the Grand Duchy of Lithuania. The names of the researchers are mentioned, as well as their areas of interest. Also the scientific reports and more important works published in the journals of the Society of Friends of Sciences in Vilnius “Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, “Ateneum Wileńskie”, and in serial publications “Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” and “Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” are discussed. The article is based on archival and published sources, publications of the Society of Friends of Sciences in Vilnius, and works of Polish authors.

Keywords: Vilnius, the Society of Friends of Sciences in Vilnius, editions of the Society of Friends of Sciences in Vilnius, historical researches in Vilnius in interwar period, historiography of the Grand Duchy of Lithuania

Vilniaus mokslo bičiulių draugijos pasiekimai istorijos mokslų srityje (1907–1939)

Santrauka

Šioje publikacijoje trumpai apžvelgti Vilniaus mokslo bičiulių draugijoje veikusių mokslininkų pasiekimai istorijos mokslų srityje, ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrimuose. Pateiktos tyrinėtojų pavardės, jų tyrinėjimų tematika. Aptarti skaityti moksliniai pranešimai ir svarbesni darbai, paskelbti Vilniaus mokslo bičiulių draugijos žurnaluose „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“ (liet. *Vilniaus mokslo bičiulių draugijos metraštis*), „Ateneum Wileńskie“ (liet. *Vilniaus ateneumas*)

bei serijiniuose leidiniuose „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“ (liet. *Vilniaus mokslo bičiulių draugijos III skyriaus veikalai*), „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“ (liet. *Vilniaus mokslo bičiulių draugijos III skyriaus šaltiniai ir istorinė medžiaga*). Straipsnis parašytas remiantis archyviniais ir publikuotais šaltiniais, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos leidiniais ir lenkų autorių darbais.

Raktažodžiai: Vilnius, Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos leidiniai, istoriniai tyrinėjimai tarpukario Vilniuje, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriografija

Dorobek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych (1907–1939)

Streszczenie

W niniejszej publikacji przedstawiono dorobek uczonych zrzeszonych w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych, zwłaszcza dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przypomniano nazwiska badaczy, omówiono tematykę prowadzonych przez nich badań, udział w akcji odczytowej i ważniejsze ich publikacje, drukowane w czasopismach „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, „Ateneum Wileńskie”, wydawnictwach seryjnych „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” oraz „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Artykuł powstał na podstawie materiałów archiwalnych i drukowanych, wydawnictw TPN w Wilnie oraz opracowań polskich autorów.

Słowa kluczowe: Wilno, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, badania historyczne w międzywojennym Wilnie, historiografia Wielkiego Księstwa Litewskiego